

Öntürler ve İdealleştirilmiş Bilişsel Modeller

- Löbner (2002) Aristocu kategorileme modeli:
  - Kategorileme belirli şartlar veya özellikler öbeğine bağlıdır.
  - Her bir şart kesinlikle gereklidir.
  - Şartlar iki seçenek temelli (binary) şartlardır
    - Kategori üyeliği ya vardır ya da yoktur
  - Kategoriler net sınırlara sahiptirler.
  - Kategorinin her bir üyesi eşit statüdedir, iyi, kötü ya da vasat üye yoktur.

Öntür

- Öntür kuramı
  - Rosch (1970 ve sonrası)
  - Bilgi sunumu → kategorileme kuramıdır
  - İnsanlar gerekli ve yeterli ve gerekli koşullara göre değil, bir öntüre göre sınıflandırma yapar

- Öntür
  - Soyut zihinsel sunum
  - Bir kategorinin en iyi temsil edilen özelliklerinin zihinsel sunumu
  - Kategorinin çağrışan, merkezi ya da belirgin özellikleri

- Kategorileme
  - Ungerer ve Schmid, 2006
    - Zihinde gerçekleşen bir sınıflandırma işlemidir
    - Bu işlemin ürünleri zihinsel ulamlardır
    - Ulaştırmaya dair geleneksel görüş gerekli ve yeterli şartlar modelinin etrafında şekillenir
    - Kökeni Eski Yunan filozofu Aristo'ya kadar gider.
  - Bir kategoriye tarif eden bir "şartlar öbeği" mevcuttur
  - Kategorinin bir üyesi olabilmek için bu şartların her birine uymak gerekli ve yeterlidir

- Kategorileme ve öntür kuramı
  - Bilişsel anlambilimin ilk kuramlarından
  - Bilişsel dilbilimin bir alan olarak ortaya çıkmasına ilişkin tarihsel bağlamı açıklar
    - «Kategorilerin kesin sınırları yok, belirsiz özellikler gösterir» (Rosch) → Lakoff'u etkiler
    - Bilişsel anlambilimdeki ilk araştırmaları tetikler

Klasik kuram

- Aristo → kategorileme
  - Yeterli ve gerekli koşullar kategori üyeliği sağlar
- Dil/Anlam kuramları
  - Anlambilimsel ilkeller
    - Mentalist görüş (Chomsky)
    - Dilsel bilgi doğuştan
    - Evrensel anlam özellikleri
      - Sözcük anlamı: sınırsız sayıda sözcük, sınırlı sayıda birim

Klasik kuramın sorunlu yönleri

- Kavramsal belirsizlik sorunu
  - Kategorilerin kesin ve ayırık sınırları vardır
  - Kategorinin üyesi olmak için tüm «doğru» özelliklere sahip olmak gerekir
    - Tek-çift sayı
      - Kesin sınırları var
    - Mobilya
      - Sandalye, masa (kesin), halı? (fuzzy)
    - Kuş
      - Güvercin, serçe (kesin), devekuşu (fuzzy)

Klasik kuram

- Dil/anlam kuramları
  - Anlambilimsel ilkeller
    - Bütüncül özellikler
      - Sesbirimler sesbilimsel özellikleri; sesler seslemleri; seslemler sözcükleri
      - Sözcük; öbek; tümce oluşturur
      - Bu yaklaşım kesin ifadeler üretmeyi sağlar, bilgisayar çalışmalarını kolaylaştırır
      - Örn: sandalye (+nesne, +fiziksel, +taşınabilir, +ayaklı, +sırtlıklı, +oturma yeri olan, +tek kişilik)

Klasik kuramın sorunlu yönleri

- Öntür olma sorunu
  - Belirsizlik kategorinin sınırında, prototipiklik merkezinde görülen bir sorun
  - Kategoriler prototipik etkileri ya da tipiklik etkilerini gösterirler
    - Örnek
      - Sandalye en iyi örnek, halı daha az iyi örnek
    - Klasik görüşte kesin sınırlar vardır. Her örnek en iyi örnek bilgisini getirir

Klasik kuramın sorunlu yönleri

- Tanım sorunu
  - Kategorilerin tanımlanabilir yapısını savunur. Bunun için kategorinin tüm üyeleri için geçerli bir tanım yapmak gerekir.
  - Bir kategorinin her üyesine uyabilecek bir tanım yapmak mümkün değil
    - OYUN
      - Kart oyunu, top oyunu, olimpiyat oyunları, satranç oyunu

Rosch

- Kategorileme ilkeleri
  - Kategorilemenin insan zihninde iki biçimlenişi var
    - Bilişsel ekonomi ilkesi
      - Canlılar çevresiyle ilgili ulaşabildiği kadar çok bilgiye ulaşmaya çabalar
      - Bilişsel çabasını minimumda tutar
      - Deneyimlenen her bir uyaran için ayrı bilgi depolamak yerine benzer uyaranları kategoriler halinde gruplar.
        - » Zihinsel sunumda ekonomi sağlar
      - Kategorilerin düzeyiyle ilişkili

Rosch

- Kategorileme ilkeleri
  - Kategorilemenin insan zihninde iki biçimlenişi var
    - Algılanan dünya yapısı ilkesi
      - Dünyanın korelasyonel yapısı var.
      - Kategoriler oluşurken korelasyonel yapıya dayanır.
      - Kategorinin temsil yeteneğiyle ilişkili

• Yatay boyut

- Aynı kapsama düzeyindeki kategori ayrımlarını gösterir

TAŞIT	MEMELİ	MOBİLYA
ARABA	KÖPEK	SANDALYE
TİCARİ	COLLIE	SALLANAN SANDALYE
- Dünyanın ilişkisel bir düzeni var
  - Öntürler daha fazla korelasyonel etkiye sahiptir
  - En iyi örnek
  - Aile benzerliği

Kategorileme sistemi

- Bilişsel ekonomi ilkesi
  - Kapsama düzeyini
- Korelasyon ilkesi
  - Temsil etme/öntür yapısını biçimlendirir

Dikey boyut

- Kategoriler kapsama düzeyine göre ayrılır
- Kapsama bir kategoride ne içerildiği ile ilişkilidir
  - MOBİLYA SANDALYE'den daha kapsayıcı
  - Uygun kapsama düzeyi;
    - ARABA, SANDALYE, KÖPEK gibi kavramların olduğu düzey TEMEL DÜZEY
    - Üyeleri arasında en fazla ortak özellik
    - Dikey boyutun yukarısında kalan düzey ÜST
    - Aşağısında kalan düzey ALT

Kategorileme sistemi

- Kategorilemenin dikey ve yatay boyutu var
  - Dikey boyut
    - Kapsamayla ilişkili
    - Dikey boyutun ne kadar üzerindeyse o kadar kapsayıcıdır
      - Temel düzey
        - » Sandalye
      - Alt düzey
        - » Mutfak sandalyesi
      - Üst düzey
        - » Mobilya

Dikey boyut

ÜST DÜZEY	TEMEL DÜZEY	ALT DÜZEY
MOBİLYA	SANDALYE	MUTFAK SANDALYESİ
		SALLANAN SANDALYE
	MASA	ÇALIŞMA MASASI
		MUTFAK MASASI
	LAMBA	MASA LAMBASI
		DUVAR LAMBASI

Dikey boyut

- Temel düzey ifadelerin genel özellikleri nelerdir?

Varlıkların genel özellikleri

- Algısal belirginlik
  - Kategorileme algısal uyaranlardan kaynaklanır. Nesnelere duyuusal-algısal girdi doğrultusunda kategorileriz.
  - Üst düzey en soyut (ve kapsayıcı) düzeydir. Bu nedenle zihinsel imgeler yaratırız. Bunun için bir temel düzey nesneden yola çıkarız. MOBİLYA için MASA, SANDALYE gibi.
- Dil edinimi
  - Çocuk dilinde temel düzey özellikler ilk somut adları oluşturur.
- Dilde temel düzey ifadeler
  - Temel düzey kavramların öncüllüğü farklı biçimlerde gözlemlenebilir.
  - Temel düzey ifadeler tek sözcüktür. Tek bir sözcük birimden oluşur. Alt düzey birden fazla olabilir. SANDALYE-SALLANAN SANDALYE
  - Temel düzey ifadelere dilde daha sık rastlanır. Belirlilik işlevine sahiptir.
- Temel düzey kategoriler evrensel midir?
  - Kategorileme çevresel etmenlere dayanmaktadır. Kategorilerin düzeyleri evrenseldir. Hangi kategorilerin var olduğu evrensel olmayabilir.

Varlıkların genel özellikleri

- Nitelikler
  - Temel düzey, insanların en fazla ortak nitelik belirleyebildiği kategoridir. Buna ilişkin deneyler yapılmış.
  - 90 saniye içinde belli düzeyde yer alan kavramlara ilişkin nitelik listeleri oluşturulmaları istenmiştir. En fazla nitelik temel düzeyde. Temel düzey, paylaşılan nitelik bağlamında en kapsayıcı düzeyi oluşturur.
- Motor hareketler
  - İnsanların fiziksel etkileşimlerin en fazla hangi kategorideki varlıklarla olduğu belirlenmeye çalışılmış. Deneklerden listelenen nesnelere fiziksel etkileşimlerinin doğasını anlatmaları istenmiş.
  - Üyelerinin paylaştığı ortak motor hareketler ve ortak etkileşimsel deneyim çerçevesinde en kapsayıcı temel-düzye.
- Biçimlerin benzerliği
  - Belli bir kategorideki biçimlerin benzerlikleri için deney yapılmış. Alt ve temel düzeydeki biçimler oldukça benzer. Yine en kapsayıcı düzey temel-düzye.

Yatay boyut

- Algılanan dünya yapısına dayanır. Dünya yapılanmamıştır ama korelasyona dayanır. Örneğin, kanat kürkle değil, tüyle ilişkilidir. Nitelikler aynı oranda ortaya çıkmaz, temsil etme boyutunda farklılıklar gösterir.
- Dünyada koralasyonel yapının varolduğunun bir sonucu kategorilerin bu yapıyı yansıtmalarıdır.
- Kategoriler tipiklik etkisi gösterir. Bir kategorinin daha iyi ya da daha temsil edici özellikleri kategori prototipleri olarak anılır.
- Kategorilerin prototipik üyeleri daha çok ortak özelliğe sahiptir. Üyelerin hem prototipik etkileri hem de aile benzerliği vardır.
- Çoğu kategoride her üye için ortak özellik olmayabilir ama birbirine benzediğini söyleyebileceğimiz yeterli benzerlikten söz edebiliriz.

Varlıkların genel özellikleri

- Ortalama biçimler
  - Temel düzey en kapsayıcı
- Bilişsel ekonomiye karşılık detay düzeyi
  - Temel düzey en kapsayıcı ve bilgi verici düzey olması açısından önemlidir. Temel düzeyle karşılaştırıldığında en az nitelik üst düzeyde, en fazla nitelik alt düzeydedir. Bunun sebebi alt düzeyin temel düzye ait özellikleri de içermesidir.
  - Bir kategorinin bilişsel ekonomiye sahip olabilmesi için:
    - Olabildiğince fazla kategori-içi niteliğe sahip olması
    - Olabildiğince fazla kategoriler arası farka sahip olması gerekir.
    - Bilişsel ekonomi ayrıca sıra geçerliliğiyle ilgilidir. Örneğin, SANDALYE için en yüksek sıra geçerliliğine sahiptir.
    - Temel düzey kategorilerin kapsayıcılıkları (dikey boyut) ve ayrıncılıkları (yatay boyut) en üst düzeydedir. Bu da bilişsel ekonomi sağlar.

Yatay boyut

- İyi örnek sıralaması?
- Aile benzerliği?

Yatay boyut

- İyi örnek sıralaması
  - Denekler her kategorinin 50-60 üyesi için en iyi örnek sıralaması yapmıştır. Yedili ölçek içerisinde 1 en iyi temsilci, 7 en az temsil eden sıralaması istenmiştir.
- Aile benzerliği
  - Bir nitelik ne kadar sıkça o kadar temsil edicidir. Prototip yapısını belirlemenin bir yolu da belirli bir varlığa ait nitelikler setini belirlemektir. Nitelikler ne kadar kategoriye özgüye o kadar temsil edicidir.
  - Deney yapılmış;
  - Niteliklerle kavramların niteliklere sahip olma derecesi arasında karşılaştırma yapılmış. Aldığı puan ne kadar fazlaysa aile benzerliği o kadar fazladır sonucuna varılmış.
  - (Nitelikler puanlanmış 1-20, kavramların sahip olduğu niteliklere göre aldığı puanlar karşılaştırılmış)
  - Örnek:
  - KÜŞ kategorisinde
  - SERÇE – DEVEKUŞU arasında aile benzerliği var. Serçe çok prototipik, devekuşu kötü örnek. Bu da fuzzy sınırlılıklar olduğunu gösterir.

Lakoff (2006): Cognitive models

- Rumelhart'ın şemaları
- Minsky'nin çerçeveleri
- Schank and Abelson'un senaryoları
- Fillmore'un çerçevelerinden üretilmiştir.

Prototip kuramının sorunu

- Bir bilgi sunumu kuramı olarak yetersizdir. Sorunlu yönleri vardır.
- Lakoff tipiklik etkileriyle bilişsel sunumu bir tutmamak gerektiğini öne sürer.
  - Bunları, zihnin çalışmasında bir semptom olarak görür, başka bir bilişsel model geliştirir.

İBM

- Lakoff, bilişsel düzeyde bir kategori yapısı geliştirmeye çalışmıştır.
  - Kategoriler İBM ile ilişkilidir.
  - dünyayla ilgili kavramları sunan durağan zihinsel sunumlardır.
- İBM idealleştirilmiştir
  - çünkü bir deneyimin belirli örneklerini temsil etmek yerine, bir dizi deneyimi soyutlarlar.
- Kategorileme ve usamlama gibi bilişsel süreçleri yönlendirirler.

İdealleştirilmiş Bilişsel Model (İBM)

- Öntür etkilerini açıklamakta kullanılır
- Anlama temel oluşturan kategoriler ve kategorik ilişkiler ile ilgili bir model olması nedeniyle daha kapsamlıdır
  - Soyutlanmış veya idealleştirilmiş olan ve sözcüklerin anlamlandırılmasında artalarda bulunan deneysel bilgiyi gösteren karmaşık kavramsal yapı

İBM

- Tipiklik etkilerinin kaynakları
  - Tipiklik etkileri bir dizi farklı kaynağa dayanır
- Tipiklik etkisinin en basit türü
  - Tipiklik etkileri, belirli kavramların anlaşıldığı İBMler arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanır.
  - Örnek
    - BEKAR İBM
      - tek eşli toplum, evlilik kurumu, standart evlenilebilir yaş
    - Bir İBM'nin arkaplanı idealleştirildiğinden, diğer bilişsel modellerle kısmen bağlantılıdır.
    - PAPAZ
      - BEKAR İBM'nin çok zayıf bir örneği
      - Papazın ilk anıldığı KATOLİK KİLİSESİ İBMdir → Evlenemez bilgisini getirir.

İBM

• Küme modelleri

- Tipiklik etkisinin ortaya çıkmasında ikinci bir yol vardır: küme modelleri.
  - Bir dizi birleşmiş İBM'yi içinde barındırır.
  - Birleşmiş modeller karmaşık bir küme içerir.
- Bireysel modellerden psikolojik olarak daha karmaşık olanlar.
- Örneğin; ANNE modelinin alt kategorileri bir küme oluşturur

Metonimiye dayalı tipiklik etkileri

- Tipiklik etkisi üçüncü olarak, belli bir **örneğin** tüm kategorinin yerini tutmasıyla ortaya çıkar.
  - Ankara teklifi reddetti.
  - Mercedes kapıya park etti.
- Metonimi bilişsel gönderim noktası görevini görür.

İBM

- DOĞUM MODELİ
  - Çocuğa hayat verendir
    - Evlatlığım ve gerçek annemi tanımıyorum
- GENETİK MODEL
  - Çocuğa genetik özellikleri verendir
    - Annem ben daha embriyoyken ölmüş, beni dondurup doğuran kadının vücuduna transfer etmişler.
- BESLEME/BÜYÜTME MODELİ
  - Anne çocuğa bakan, büyüten kişidir.
    - Şefkatli bir insan değilim, çocuğum için iyi bir anne olabileceğimi sanmıyorum.
- EVLİLİK MODELİ
  - Anne çocuğun babasıyla evli olan kadındır.
- SOYA AİT MODEL
  - Anne belli bir dişil soydur.

- Metonimik İBM bir alt kategori ya da tüm kategorinin yerini tutabilecek bir parçası/üyesi olabilir.
  - bütün kategorinin yerini tutabilecek ve bilişsel gönderim noktası olarak işleyecek bir parça.
  - gönderim noktası, kategorinin diğer üyelerinin değerlendirildiği normları ve beklentileri düzenler.
  - Metonimik İBM tipiklik etkilerini oluşturur, buna göre diğer üyeler atipik olarak kabul edilir.

İBM

- Gerçek anne nedir?
  - Bu modellerden biri en önemli gibi görünür.
  - Bu da sözlükte ilk madde olur.
  - Farklı dillerde farklı modeller ilk sırayı alabilir.
- İdeal durum modellerin birleşmesidir.

- Örnek
  - EV HANIMI ANNE: evli bir kadın, çalışmaz, çocuğa bakar.
  - Tek başına ANNE kategorisinin yerini tuttuğunda tipiklik etkisi gösterir.
  - Buna göre EV HANIMI ANNE stereotipi, çocuğunu besler, bunun için evde kalmalı ve çocuğuna bakmalıdır.
  - ÇALIŞAN ANNE sadece iş sahibi değildir.
  - Aynı zamanda çocuklarını beslemek için evde kalmayan annedir.

- Böylece eğer EV HANIMI ANNE metonimik olarak tüm ANNE kategorisini temsil ederse, ÇALIŞAN ANNE gibi kategorinin diğer parçalarını tanımlamakta da işe yarar
  - böylece bu üyeyi kategorinin prototipik olmayan bir üyesi olarak gösterir.
  - O zaman ÇALIŞAN ANNE (non-prototipik olur).

Metonimik modeller

- En iyi örnek/paragon
  - İdealin var olan örneklerini temsil eder.
  - David Beckham – FUTBOLCU
    - iyi futbol oynar, zengin, yakışıklı, güzel karısı var
  - George Lakoff – BİLİŞSEL DİL BİLİMCI
    - Kuramcı, akıllı, yenilikçi

Paragonlar tüm kategorinin yerini tuttuğundan normlar ve beklentiler oluşturur.

Metonimik modeller

- Toplumsal stereotipler
  - EV HANIMI ANNE toplumsal stereotiptir. Kategorinin örnekleri doğrultusunda kültürel normları ve beklentileri temsil eder.
- Tipik örnekler
  - Belli bir kategorinin tipik örnekleri. Kategorinin en sık ve en fazla karşılaşılan örnekleri: KUŞ (serçe, güvercin)
  - Tipiklik etkileri tipik örnekler tüm kategorinin yerini tuttuğunda ortaya çıkar.

Metonimik modeller

- Üreticiler (generators)
  - Kimi kategorilerin üyeleri çekirdek kategori üyelerinden üretildiği için "üreticiler" olarak adlandırılmaktadır.
  - Üreticiler, ürettikleri diğer kategori üyelerinden daha prototipiktir.
  - Kategorinin üyeleri çekirdek üye alt kümesinden oluşur.
    - DOĞAL SAYILAR
      - 1-9 arasındaki sayılar prototipiktir. Diğer üyeleri üretir.
- Belirgin örnek
  - Kategorinin iyi bilinen örnekleri
  - Üniversite - ODTÜ

Metonimik modeller

- İdealler
  - Kimi kategoriler ideallerle anlaşılır. (Bu da tipik ya da stereotipik örneklerle çelişir)
  - Kategorinin ideal özelliklerini birleştirir. Örneğin politikacı için ideal bir kategori vardır.
    - POLİTİKACI – toplumcu, ruhlı, fedakar, çalışkan
      - Bu bizim stereotipimizle çelişir: egoist, güce aç, saldırgan
      - İdeal tüm kategorinin yerini tuttuğunda tipiklik etkisi sunar:
      - «Çok iyi siyasetçidir.»
      - Olumlu değerlendirme içerebilir. Ancak toplumsal stereotip olumsuz değer içerir.

Özetle

- Küme modelleri ve metonimik modeller tipiklik etkilerine neden olur.
- Küme modeli; bilişsel modelleri birleştirir ve alt kategorilerden birinin daha önemli olduğunu ortaya çıkarır.
- Metonimik model; kategorinin yerini tutar, kültürel beklentiyi açıklayarak tipiklik etkisi sunar.

Yayılsal kategoriler

- ANNE küme modeli ve EV HANIMI ANNE metonimik modeli ANNE için bütüncül (composite) bir prototip sunar. İki modelden türeyen bir prototip. Bu prototip, kategori için temsil edici yapıya sahiptir.
- Composite prototip, merkez durumdan uzanım sağlar. Yayılsal kategorilerdeki merkezi olmayan durumlar, merkez durumdan tahmin edilemez ama kültürel ürünlerdir.
- Örneğin, ANNE'nin alt durumları merkez durumdan nasıl uzaklaştığı ile anlaşılır.
  - ÜVEY ANNE
  - EVLAT EDİNE ANNE
  - ÖZ (DOĞURAN) ANNE
  - SÜT ANNE
  - TAŞIYICI ANNE
- Bu türde yayılsal kategoriler tipiklik etkileri için dördüncü bir yol sunar. Alt kategoriler "üretici" değildir. Motive edilmiştir.

- İBMLeri işleten 5 tür ilke bulunmaktadır:

– İmge şematik İBMLer

- İmge şemaları kavramsal yapının kurucusudur
- UZAMA yönelik deneyimlerimiz ve kavramlarımız imge şemalarıyla yapılır
  - KAP
  - KAYNAK-YOL-HEDEF
  - PARÇA-BÜTÜN
  - YUKARI-AŞAĞI
  - ÖN-ARKA
- İmge şemaları UZAMA ilişkin zihinsel modellerimizi yapılandırır

İBM'in yapıları

- Lakoff'un İBM'leri Fillmore'un çerçevelerinden daha geniş bir kavramsal durumu gösterir.
  - Çerçeveler bir tür İBM'dir.
  - İBM karmaşık yapılanmış bilgi sistemleridir.
- Zihinsel boşlukları yapılandırır.
- Zihinsel boşluk
  - Anlamın yapılanması sürecinde yapılandırılan kavramsal bilgi "paketleri"dir.
  - Böylelikle, herhangi bir sabit ya da devam eden olgu durumu (state of affair) zihinsel boşlukla sunulur.

- Önermesel İBMLer

- Bu türde İBMLer metafor ve metonimi gibi imgesel araçlarla yapılmaz
- Öğeler arasında varolan özellikleri ve ilişkileri içerir.
- Bu türde bir İBM önermesel, gerçeğe ait ilgi içerir
- Örneğin,
  - "yemek ismarlama" (restaurant şeması)
  - "taksonomik sınıflandırma sistemi" (bitkilerle hayvanları sınıflandırma)

İBM'in yapıları

- Anlık gerçekliği algılamamız, varsayımsal bir durum ya da geçmişteki bir olay
- Dil söylemdeki zihinsel boşlukların yönlendiricisidir
- İBMLerin rolü, zihinsel boşlukları yapılandırmak için artalan bilgisini işletmektir
- Bu sürece şema eşlemesi denir

- Metaforik İBMLer

- Yapının bir kaynak alandan bir hedef alana eşlenmesiyle oluşur
- AŞK alanının YOLCULUK alanıyla eşlenmesi
  - Yollarımız ayrıldı (AŞK İBM metaforik olarak yapılmıştır)

- Metonimik IBMler
  - Stereotipler, en iyi örnekler ve idealler tek bir tür tüm kategoriyle eşlendiğinden metonimiktir
- Sembolik IBMler
  - Anlamsal çerçeveler olarak anlamlandırılan bilgiyle eşleşir
  - Sözlüksel ve dilbilgisel öğeleri içerir.
  - Diğer sözlüksel öğelerden bağımsız anlaşılamayan anlamsal çerçeveler
    - Almak, satmak... TİCARİ OLAY ÇERÇEVESİ